

Мезокосм у фольклорі осмислюється й пояснюється на основі протиставлення «свій – чужий», «українець – татарин», «українець – лях» тощо. Поняття «чужий» може включати ряди значень від найзагальніших (потойбічний світ або чужі народи) до найконкретніших (сусіди або родина дружини). Наявність чужого дає людині можливість первинної бінарної структуризації світу на простір свого – доступного, що знаємо, чим володіємо, межі як медіатора і чужого – недоступного, того, що не перебуває в нашому володінні. Для героя державного мислення «чуже» асоціюється з позадержавним, для людини «золотої середини» територія «чужого» починається за межами сім'ї, родини чи козацької громади, а для раба – за межами власної душі й тіла.

Отже, в образі козака-запорожця, козака-характерника козацький епос, як і фольклор загалом, репрезентує механізм перекодування смислів давньої міфологічної традиції. У свою чергу певні фрагменти козацького епосу в майбутньому можуть стати джерелом для новітньої усної традиції образотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Героїчний епос українського народу : хрестоматія : навч. посіб. / [упорядкув. та прим. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого, передмова О. М. Таланчук]. – К. : Либідь, 1993. – 432 с.
2. Грушевська К. Українські народні думи : у 2 т. / К. Грушевська. – К., 2004. – Т. I. – 338 с.
3. Иванов В. В. К семиотической теории карнавала как инверсии двоичных противопоставлений / В. В. Иванов // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Тарту, 1977. – Т. VIII. – С. 45–64. – (Серия : Труды по знаковым системам).
4. Лотман Ю. М. Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем» / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Тарту, 1967. – Т. III. – С. 130–145. – (Серия : Труды по знаковым системам).
5. Мелетинский Е. М. Культурный герой / Е. М. Мелетинский // Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М. : Советская Энциклопедия, 1991. – Т. I. – С. 25–28.
6. Найден О. С. Образ воїна в українському фольклорі : Семантичні та образні аспекти / О. С. Найден. – К. : Стилос, 2005. – 260 с.
7. Почепцов Г. Русская семиотика : идеи и методы, персоналии, история / Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2001. – 768 с.
8. Рыблова М. А. Экстремалы дикого поля : основные этапы жизненного пути казака-воина / Рыблова М. А. // Мужской сборник. Вып. 3. Мужчина в экстремальной ситуации / сост. И. А. Морозов, отв. ред. Л. Н. Пушкарёва. – М. : Индрик, 2007. – С. 207–222.
9. Савур-могила : Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни / [упоряд. і авт. прим. В. А. Чабаненко]. – К. : Дніпро, 1990. – 261 с.

УДК 821.161.2-1.09

АВТОРСЬКА ВЕРСІЯ ОБРАЗУ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАКА В РОМАНІ П. КУЛИША «ЧОРНА РАДА»

Ярошевич І.А., к. філол. н., доцент

Донецький національний університет

Стаття присвячена висвітленню проблеми авторського підходу у змалюванні образної системи, специфіки характеротворення запорізького козака у романі П. Кулиша «Чорна рада».

Ключові слова: запорізький козак, національна ідея, історичні джерела, реальні прототипи.

Ярошевич І.А. АВТОРСКАЯ ВЕРСИЯ ОБРАЗА ЗАПОРОЖСКОГО КАЗАКА В РОМАНЕ П. КУЛИША «ЧЕРНАЯ РАДА». Донецкий национальный университет, Украина.

Статья посвящена исследованию проблемы авторского подхода в подаче образной системы, специфике изображения образа запорожского казака в романе П. Кулиша «Черная рада» /

Ключевые слова: запорожский казак, национальная идея, исторические источники, реальные прототипы.

Yaroshevich I.A. AUTHOR'S VERSION OF THE IMAGE ZAPORIZHZHYA COSSACK IN THE NOVEL P. KULISH "BLACK BOARD". Donetsk National University, Ukraine.

The article is devoted to research of the problem of author's approach in applying the image system, the nature of the image of zaporozhye cossack in the novel P. Kulish "Black board" /

Key words: zaporozhye cossack, national idea, historical sources, real prototypes.

П. Куліш належить до найактивніших і найрізноманітніших діячів українського суспільно-культурного руху 40–90-х рр. XIX ст. Невтомний подвижник національної культури – письменник, критик, публіцист, етнограф, видавець, – відстоював право свого народу на літературу рідною мовою, доводив перспективність українського красного письменства як національного і самобутнього. У період відродження української культури творчий доробок П. Куліша поціновується об'єктивно і займає належне йому вагоме місце. Варто відзначити, що глибокі фундаментальні дослідження, присвячені вивченню роману П. Куліша “Чорна рада”, знаходимо в працях таких дослідників: Р. Багрій [1], О. Гончара [3], І. Дзири [4], О. Дорошкевича [5], М. Жулинського [7], М. Зерова [8], В. Івашківа [9], Є. Нахліка [11] та ін.

Значна частина творчої спадщини П. Куліша залишається актуальною й сьогодні, пропонуючи зразки й способи постановки тих чи інших проблем, виступає живильним імпульсом сучасного розвитку знання про духовність України і, будучи суголосною сьогоденню, перебуває в центрі творчих суперечок. Отже, мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні авторського підходу щодо зображення запорізького козацтва у романі “Чорна рада”.

П. Куліш художньо розкрив одну з драматичних сторінок України – це реальні події, що сталися після Переяславської ради 1654 р. через загострення боротьби за гетьманування після смерті Богдана Хмельницького. У романі чітко простежується паралель між тим, що відбувалося за доби Б. Хмельницького і після його смерті. Про час правління гетьмана дізнаємося з розповіді полковника І. Шрама: “Аж ось піднявся страшений, негасимий пожег із Запорожжя – піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, ті консистентиротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж?” [10, с. 7]. Після смерті Б. Хмельницького почався розкол єдиної політичної цілості України – на Правобережжя і Лівобережжя. На Правобережжі, яке залишилось під зверхністю Польщі, гетьманував Павло Тетеря. На Лівобережжі, яке, всупереч Переяславській угоді 1654 р., підпорядкувала собі Росія, точилася гостра боротьба між кількома претендентами на булаву: переяславським полковником Якимом Сомком, що був обраний на старшинській раді в Козельці наказним гетьманом, хоч російський цар і не затвердив його та кошовим отаманом Запорізької Січі Іваном Брюховецьким. Проти гетьмана Я. Сомка виступала старшинська верхівка, яка хотіла обрати гетьманом ніжинського полковника Василя Золотаренка.

П. Куліш, шукаючи шляхів до правди та істини, внутрішньої гармонії навколишнього світу, не раз вдавався до поетичної ідеї як форми вияву цієї правди. Це зауважував ще В. Щурат, тому й писав, що історичні постаті у творчості постають не як історичні фігури, а як символи ідеї, що в його історичних поемах “кожна історична фігура, зберігаючи лиш ім'я, тратить знані історичні риси, тратить свою знану історичну індивідуальність, стає зовсім новим еством, більше символічним, ніж реальним, скристалізованим догматом, візією і мрією поета, що узнавши дійсність за пусту, заповнив її роєм мар – не для своєї забави, а для спасення” [2, с. 26].

Сторінки роману насичені історією України XVII ст., проте П. Куліш прагне не просто відтворити події 1663 р., а й пов'язати подієвий час твору з часами попередніми, головним чином – півстоліттям, яке передувало “чорній раді”. М. Зеров наголошує на суб'єктивізмі у змалюванні деяких історичних образів, не відповідності першоджерелам [8, с. 187]. Є. Нахлік вказує на джерела написання твору й акцентує увагу на тому, що персонажі зображені в героїко-романтичному ключі [11, с. 30]. Р. Багрій аналізує роман у зіставленні з повістю М. Гоголя “Тарас Бульба” [1], зауважуючи, що обидва твори написані у стилі історичної романістики Вальтера Скотта та мають спільні риси в зображенні козацтва .

Постать Івана Шрама підказали П. Кулішеві літописи Самовидця та Граб'янки. Прообразом паволоцького полковника став Іван Попович. І у Самовидця, і в польського історика Якова Єрлича, а згодом і у Граб'янки він постає патріотом, який прагнув об'єднати Україну і протистояв польській владі. Автори ідеалізують полковника, який вимушено став попом, адже для них не є принциповим, що питання української державності залишалось не вирішеним, вони бачили Україну лише у складі Російської імперії. Допмагаючи Я. Сомку в боротьбі за гетьманську булаву, він зазнає поразки й гине від руки Павла Тетері після Сомкової смерті: “Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і прийняв усю вину на одного себе” [10, с. 154].

У П. Куліша полковник І. Шрам зображується у світлі кращих козацьких традицій – добровільне прийняття ієрейства, релігійність, вірність січовим звичаям і переконанням. Свого часу він із власного досвіду переконався, що низове козацтво ніколи не могло проводити правильну політику, а за умови, що його очолить І. Брюховецький, ситуація ставала небезпечною для України.

Я. Сомко та І. Шрам спільно борються за автономію козацької України у складі Московщини, при чому мова йде про те, що в Гадяцьких пунктах 1658 р., підписаних з поляками, були представлені значно ширші

можливості для створення української державності, ніж у березневих статтях і переяславсько-московському договорі 1658 р. Така точка зору була найбільш поширеною і прийнятною для тодішніх державних діячів України [6]. П. Куліш обстоював цей союз, але не відмовлявся від своїх прагнень – самостійності України. Щоправда, він не вважав це реальним на той час і погоджувався з позицією рівноправного союзу зі збереженням української національної та культурно ідентичності. Приходимо до розуміння того, що в П. Куліша цей союз є вимушеною неминучістю, але не ідеалом.

Із літопису Самійла Величка автор почерпнув інформацію про те, що Я. Сомко будував політику відносно України на Гадяцьких пунктах. Відповідно навколо цього факту П. Куліш створює інтригу – Я. Сомко та І. Брюховецький мають різні погляди стосовно союзу з Москвою. Перший прагне його укласти на основі гадяцьких пунктів і зробити максимально вигідним для держави, а другий не представляє ніяких умов свого гетьманування і намагається за допомогою цього домінувати. Згідно з твором, Я. Сомко прагнув утвердити Україну як освічену, культурну і правову державу – козацьку автономію, достойну спадкоємицю Київської Русі. Більш детально Гадяцькі пункти й політичні питання у творі не обговорюються, адже автор усвідомлював небезпеку подібних речей для себе і для свого твору.

Згідно з літописами автор теж наділяє Я. Сомка безліччю чеснот – шляхетністю, мудрістю, патріотизмом, відданістю ідеї об'єднання України під єдиною булавою. У той же час помітною є його слабодухість і безвольність, адже він не зміг довести до кінця почату справу і досягнути своєї мети, здобути перемогу. Під час Чорної ради вірні йому козаки були готові покласти голови, борючись за гетьмана, але той не захотів чужою смертю купувати волю, так само, як і відмовився від допомоги Кирила Тура, який прийшов його визволяти з в'язниці, хоча це був шанс відновити боротьбу за Батьківщину і завершити розпочате. Я. Сомко не міг порозумітися з низовим козацтвом, вловити настрої мас, не мав бажання бачити невдоволеність життям свого народу, реальне становище у країні. У П. Куліша ці риси вкладаються в авторське трактування індивідуалізму гетьмана.

Таким чином, виразними розбіжностями в зображенні історичної і літературної постаті Я. Сомка є: вік героя: на час Ніжинської ради, за історичними джерелами, Я. Сомко був літньою людиною, а в романі він молодий, ще не одружений; погляди стосовно зовнішньої політики: за історичними даними, Я. Сомко – палкий прихильник союзу з Росією, а в “Чорній раді” – поміркована людина, яка навіть думала повернути Гадяцькі пакти, що обумовлювали автономію України, отже, в літературному трактуванні Я. Сомко – справжній борець за незалежність України; моральне обличчя: історія свідчить, що був далеко не безгрішний у політиці, в романі ж Я. Сомко – кришталеву чесна й порядна людина; стосунки із В. Золотаренком: за історичними даними, В. Золотаренко не зрікався булави на користь Я. Сомка, як це подається в романі.

Якщо образ полковника І. Шрама й гетьмана Я. Сомка в романі зображено суб'єктивно та ідеалістично, то образ І. Брюховецького створено у реалістичному ключі, відповідно до першоджерел. Сюжет роману не сягає далі перемоги гетьмана на Чорній раді, автор не передав таких авантур І. Брюховецького, як його зрадливі зв'язки з турецьким султаном. П. Куліш зображує І. Брюховецького навіть дещо сатирично – робить вигляд, що вболіває за народ, немов рідний батько, порядна і щира людина, готова останню сорочку віддати людям. Насправді ж він є підступним та лукавим авантюристом, котрий уміло маніпулював козаками за допомогою народних гасел на зразок “Усі ми будемо рівні” та “Усе буде спільне” і цілеспрямовано досягав своєї мети. Автор ще на початку твору акцентує на тому, що прихід до влади І. Брюховецького принесе багато лиха Україні, недарма Пугач називає його Іродом і великим грішником, бо наказує розправитись над Я. Сомком та В. Золотаренком.

У П. Куліша образ ніжинського полковника Василя Васюти (Золотаренка) відтворено подібно до літопису – владолубець Васюта замість того, щоб об'єднатися з Я. Сомком, намагається зібрати своїх прихильників для боротьби за булаву, хоча серед козацтва мав репутацію посміховиська і мав би усвідомлювати переваги союзу. Разом з ніжинським протопопом М. Филімоновичем надсилав до Москви на наказного гетьмана Я. Сомка: “А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так прогноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою – той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист” [10, с. 11]. Звинувачений у зраді новообраним гетьманом І. Брюховецьким, він за наказом останнього був страчений улітку 1663 р. в Борзні на Чернігівщині.

Описуючи часи кривавого розбрату, письменник окремими штрихами згадує у романі таких козаків, як Петро Сагайдачний, Самійло Кішка, Наливайко, Острияниця, Тарас Трясило, Павлюк, Нечай, Морозенко, Байда, Іван Барабаш, Перебийніс, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Ярема Вишневецький, Павло Тетеря, Данило Гагін, Григорій Ромодановський. Значна увага у романі відведена героям, які були створені уявою автора – Кирило Тур, Пугач, Петро Шраменко, Василь Невольник, Черевані.

Особливість зображення історії в “Чорній раді”, авторське суб'єктивне начало полягає в тому, що, правдиво змальовуючи основний зміст історії України другої половини XVII ст., П. Куліш подає своє тлумачення

подій, свої коментарі, програмує шляхи утвердження державності, національної злагоди, громадянського миру. Автор не є стороннім спостерігачем, він заодно з козацьким лицарством, яке не здобуває собі гетьманської булави ціною чужої крові.

Але попри всі свої симпатії й ідеали він правдиво змальовує, як ненаситна жадоба збагачення, боротьба за гетьманську булаву розхитують шляхетсько-старшинську верхівку, як ця верства народжує нове панство, представником якого у романі постає М. Гвинтівка. Тому і не дивно, що “Чорна рада” закінчується авторськими настановами жити християнськими чеснотами, очищати свою душу від скверни і земних гріхів, шукати гармонію в собі, бо все інше – марнославне, суєтне.

П. Куліш з боєм описує згубний розбрат українського народу, тому й піднімає у творі болюче питання тогочасної доби: егоїзм, пристосуванство і честолюбне бажання й собі панувати над іншими приводить українців до прямообернених втрат – залежності від інших держав, сваволі чужих панів і своїх підпанків, загубленої соборної України. У зв’язку з цим слушною є думка О. Гончара про те, що проблемний роман “Чорна рада” “сприяв зростанню національної самосвідомості українського читача, посиленню інтересу до багатой історії, до визначних діячів минулого” [3, с. 11]. Твір примусив людину замислитися над причинами історичних негараздів нашого народу.

Отже, у романі “Чорна рада” кількісне зображення героїв-козаків надало твору епічної розповіді, можливості точно передати колорит епохи, на прикладі певних образів підняти проблеми актуальні для всіх часів. Ставлення головних героїв до подій, їх суспільна та історична позиція, національна та особистісна філософія, моральні переконання ототожнюються з авторською. Вони є носіями ідеї автора. У пам’ятках минулого трактування даних образів є дещо відмінним, що визначалося суспільно-політичними позиціями митця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну (“Тарас Бульба” М. Гоголя і “Чорна рада” П. Куліша в світлі історичної романістики В. Скотта) / Р. Багрій. – К. : Ред. журн. “Всесвіт”, 1993. – 296 с.
2. Вертій О. П. Куліш і народна творчість. Статті та дослідження / О. Вертій. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. – 120 с.
3. Гончар О. Роман “Чорна рада” П. Куліша в школі / О. Гончар // Слово і час. – 1992. – № 9. – С. 3–11.
4. Дзира І. П. Куліш і козацьке літописання / І. Дзира // Неопалими купина. – 1995. – № 3 – 4. – С. 117–129.
5. Дорошкевич О. “Чорна рада” П. Куліша / О. Дорошкевич // Дорошкевич О. Реалізм і народність української літератури XIX ст. – К. : Дніпро, 1986. – С. 51 – 62.
6. Желєзна Ю. Козацтво як державотворчий символ (у романі П. Куліша “Чорна рада”) / Ю. Желєзна // Українська мова та література. – 2008. – № 1 – 2. – С. 16 – 18.
7. Жулинський М. Національна ідея в ідеологічній системі державотворення / М. Жулинський // Слово і час. – 1996. – № 1. – С. 9 – 13.
8. Зеров М. П. Куліш. Чорна рада / М. Зеров // Зеров М. Твори: у 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 185–212.
9. Івашків В. П. Куліш і його історичний роман “Чорна рада” / В. Івашків // П. Куліш. Чорна рада: Хроніка 1663 року. – К. : Молодь, 1990. – С. 149–157.
10. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання / П. Куліш. – Х. : Основа, 1990. – С. 3–158.
11. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік // Куліш П. Твори: у 2 т. – К. : Наукова думка, 1998. – Т.1. – С. 5–24.